

Подкур Роман (Київ)

УДК: 323.325:631.115,6:341.38(477)

РЕАКЦІЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ВИМОГУ ВИКОНАННЯ ОБОВ'ЯЗКОВОГО МІНІМУМУ КОЛГОСПНОГО ТРУДОДНЯ У ПОВОЄННІЙ УРСР

У статті досліджується ставлення сільського населення до практики покарання селян через невиконання мінімуму колгоспного трудодня у повоєнній УРСР.

Ключові слова: трудодень, мінімум, репресії, виселення.

Введення в обіг нових архівних матеріалів, опублікування наукових праць з повоєнної історії УРСР окреслили чимало дослідницьких проблем. Серед них не лише економічні, демографічні втрати після Другої світової війни, голод 1946–1947 рр., політичні репресії, а й настрої, поведінка населення, мотив та механізм прийняття політичних рішень вищим і місцевим партійно-державним керівництвом СРСР й УРСР в умовах відбудови економіки країни.

Сучасні дослідники аграрної історії України повоєнного періоду дійшли висновку, що відбудовчий період сільського господарства СРСР — УРСР не обмежився межами 1945–1950-х рр., як це декларувалося у радянській історіографії¹. Кризова ситуація у сільському господарстві УРСР лише поглиблювалася. Масові конфіскації майна та продовольства нацистською окупаційною владою, військові дії на території УРСР практично знищили матеріально-технічну базу колгоспів і радгоспів, поголів'я худоби, залишили населення з мінімальним запасом продовольства необхідним для виживання. Валова продукція сільського господарства УРСР в 1945 р. складала 48,4% довоєнного рівня². Врожайність зернових складала 7 цнт. з га (1940 р. — 12, 4 цнт. з га)³.

В 1945 р. бюджетом УРСР витрати на сільське господарство склали всього 743 млн. крб.⁴. Головна увага уряду СРСР та УРСР спрямовувалася на відновлення промисловості. Матеріально-технічне забезпечення колгоспам направлялося за залишковим принципом. Повільно надходила техніка із східних областей СРСР. Збільшення поставок техніки після війни не вирішувало проблему якості обробітку землі через низьку кваліфікацію працівників МТС та МТМ. Техніка використовувалася не завжди ефективно.

Отож, головним інструментом у забезпеченні продовольством населення УРСР, а промисловості — сировиною — залишався колгоспник. Але демографічна структура сільського населення УРСР змінилася — основною робочою силою стали жінки та підлітки, чоловіки склали лише 40%

довоєнної чисельності. Повернення з Червоної армії в УРСР 1,8 млн. осіб не вирішувало проблему робочої сили. Більшість демобілізованих червоноармійців осідали в містах, частина з них була або непрацездатними, або частково працездатними інвалідами. В УРСР проживало 16,3% осіб з ампутованими кінцівками від загальної кількості інвалідів⁵. Загалом по СРСР у 1950 р. чоловіки у сільському господарстві виробили лише 39% трудоднів.

На тлі браку матеріально-технічного забезпечення, демографічних змін були відсутні будь-які економічні стимули для роботи у колгоспі. Система оплати праці — трудодень — був рекомендований Примірним статутом сільськогосподарської артілі, затверджений спільною постановою ЦВК та РНК СРСР від 13 квітня 1930 р. Спочатку основні види робіт розподілялися за п'яти розрядами, з початку 1933 р. — за семи розрядами. Трудомісткі види робіт (трактористами, ковалями, слюсарями, бригадирами та ін.) 1,5–2 трудодні. Різниця між розрядами складала 0,25 трудодня.

У 1941 р. ЦК КП(б)У, РНК СРСР і ЦК ВКП(б) у проекті постанови «Про норми виробітку і розцінок робіт у трудоднях у колгоспах Української РСР», який був розроблений НКЗС УРСР у 1940 р. розглядалися приблизні норми виробітку. Однак, через початок війни введення цих норм не було реалізоване.

У 1944 р. Наркомат земельних справ УРСР розробив нові приблизні норми виробітку у колгоспах з рільництва і тваринництва. Ці приблизні норми були складені з урахуванням зниження виробничої потужності колгоспів і були нижче норм, розроблених у 1941 р. Але норми виробітку, розроблені у 1941 р., були складені, виходячи з виробничого рівня передових колгоспів⁶.

Чернігівський історик В.Гаврилов докладно висвітлив на прикладі колгоспів Північного Лівобережжя можливості колгоспів щодо рівня оплати праці колгоспників⁷. Він зробив висновок, що селяни, фізично ослаблені, без технічних засобів та робочої худоби були запрограмовані на невиконання норм виробітку. За його підрахунками середні показники видачі зерна у колгоспах регіону у 1946–1948 рр. на трудодень не перевищували 400 г, грошова оплата становила від 8 до 18 копійок⁸. Робота у колгоспі, за підрахунками С.Кульчицького давала українському селянину 5% грошових доходів, 35% — зернових, 1% — м'яса і сала, 0,5% — молочної продукції⁹.

Водночас, сільськогосподарська продукція ставала основою у модернізації СРСР. Так, на початку 1950-х рр. держава закупала у колгоспів кілограм пшениці по 1 коп., продавала борошно у роздрібній торгівлі по 31 коп. за кг, яловичину по 23 коп. за кг, продавала в середньому — 1,5 крб. кг, молоко — 2,8 коп. за літр, продавала — 22 коп. в роздріб. Відсутність

фінансової зацікавленості селянина у кінцевому результаті впливала на темпи зросту продукції. Тому середньорічні темпи росту валової сільськогосподарської продукції складали 1,6%¹⁰.

За відсутності мінімального продовольчого та матеріального забезпечення у післявоєнний час селянин змушений був приділяти значну частку робочого часу присадибній ділянці, промислу, заробітчанству, спекуляції тощо.

Однак, вище партійно-державне керівництво СРСР та УРСР задіяло черговий адміністративний важіль — вироблення мінімуму колгоспних трудовнів. Як форма «укріплення трудової дисципліни» він був введений в дію постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 27 травня 1939 р. «Про заходи щодо охорони колгоспних земель від розбазарювання». В залежності від регіону «мінімум» складав 100 трудовнів для «бавовняних» районів, 60 — у північних районах та Нечорнозем'ї та 80 — в інших районах. Колгоспники, які не виконали «мінімуму» виключалися з колгоспу, у них відбиралися присадибні ділянки, на них накладався більший податок.

В умовах війни з 13 квітня 1942 р. згідно постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про підвищення для колгоспників обов'язкового мінімуму трудовнів» кількість трудовнів буда збільшена відповідно до 150, 100 та 120. Дія постанови розповсюджувався на членів їх сімей віком від 12 до 16 років. Невиконання обов'язкового мінімуму тягнуло кримінальну відповідальність — засудження до виправних робіт з утриманням 25% на користь колгоспу. Встановлювалася норма, що працездатні колгоспники, які не виробили протягом року обов'язкового мінімуму вибували з колгоспу і втрачали право на присадибну ділянку¹¹. В умовах військового часу подібні норми мали певне виправдання.

Однак, колгоспники не розуміли мотивів прийняття Радою Міністрів СРСР 31 травня 1947 р. постанови, яка залишала дискримінаційні норми у повоєнний час. Тому у перші повоєнні роки спостерігається тенденція до зменшення кількості вироблення трудовнів за рік у значної кількості працездатних колгоспників, які не виробляли мінімуму трудовнів. Зокрема, 7 червня 1947 р. на засіданні Іваницького райвиконкому Чернігівської області розглядалася справа колгоспників с. Ольшана подружжя Ярмач. Протягом 1946 р. П. Ярмач виробив лише 105, а Ф. Ярмач — 108 трудовнів. Члени виконкому визнали правильним виключення з колгоспу, однак взяли до уваги покаяння подружжя і зобов'язання виробити у 1947 р. обов'язковий мінімум трудовнів.

Інше подружжя Мірошниченків з с. Верескуни було виключене з колгоспу «за втрату зв'язку з колгоспом». Керівнику районним фінансовим відділом Федоренку та районному уповноваженому із заготівлі Феню доручалося нарахувати податки та грошові платежі подружжю Мірошни-

ченків як одноосібникам¹². У 1945 р. на Чернігівщині не виробили мінімуму трудоднів 9 340 чоловіків, 786 чол. взагалі не виробили жодного трудодня, 78 721 колгоспниця та 2 881 підліток не виконали «мінімум», 24 119 колгоспниць і 8 275 підлітків не виробили жодного трудодня. У 1945 р. було притягнуто до відповідальності 2 381 осіб і виключено з колгоспів 1 225 людей¹³.

Враховуючи досвід хлібозаготівель 1946–1947 рр. та відверте небажання селян працювати у колективних господарствах, М.Хрущов запропонував «підвищити рівень трудової дисципліни». Вже 10 лютого 1948 р. він звернувся до Ради Міністрів СРСР з пропозицією дозволити загальним зборам колгоспників або села виносити вироки щодо виселення із сіл за межі УРСР осіб, які не беруть участь у суспільному виробництві. Посилаючись із застереженнями на царський досвід боротьби з «ледарями» (Свод Законів Російської Імперії, т. 1X, ст. 683), він писав: «У наш час варто було б для посилення охорони соціалістичної власності вивчати закон, який надає право загальним зборам виносити вироки про виселення за межі республіки найбільш небезпечних, антигромадських і злочинних елементів, що вперто не бажають прилучатися до суспільно-корисної праці»¹⁴.

Через 11 днів (21 лютого 1948 р.) Президія Верховної Ради СРСР прийняла безпрецедентний у правовій практиці Указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя»¹⁵. Він став підґрунтям для розгортання масового адміністративного тиску та вислання.

Вище політичне керівництво розуміло, що реалізація Указу може викликати невдоволення селянства. Враховуючи досвід кінця 1920-х — першої половини 1930-х рр. органи державної безпеки розробили ряд заходів, направлених на нейтралізацію небажаних ексцесів. Подібні заходи були затверджені, приміром, УМДБ Вінницької області 6 березня 1948 р. Начальників районних відділів державної безпеки зобов'язали направити роботу райапарату на «вияв фактів погроз, терористичних намірів і диверсійних актів по відношенню сільського партійно-радянського активу з боку осіб, що підлягали виселенню». Стосовно таких осіб вимагалось негайно застосовувати оперативні заходи до винесення на загальних зборах рішення про їх виселення. Співробітники держбезпеки мали виявляти й фіксувати позитивні і негативні настрої населення та регулярно інформувати УМДБ та партійне керівництво області¹⁶.

Однак, як показала практика, реакція на Указ в регіонах УРСР була неоднозначною. Повідомлення на адресу обласного та республіканського керівництва стверджували, що більшість селян схвально зустріли Указ Президії Верховної Ради СРСР.

Для досягнення позитивного рішення на колгоспні збори направлялися представники обкомів чи райкомів партії, виконавчих органів. Зокрема, секретар Чернігівського обкому КП(б)У 2 квітня 1948 р. М.Рогінець провів нараду перших секретарів райкомів КП(б)У щодо втілення в життя Указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. Головним завданням наради було виявити помилки при проведенні сільських зборів, які приймали рішення про виселення громадян. Секретар Малодівицького райкому КП(б)У Артемчук розповів про досвід проведення таких зборів у декількох колгоспах району. Так, у колгоспі «Комінтерн» бригадир Хомко на засіданні активу відмовився виступати на загальних зборах щодо виселення окремих громадян «за паразитичний спосіб життя». Районні партійні функціонери розробили сценарій загальних сільських зборів, однак одностайної підтримки селян так і отримали. Хоча заздалегідь визначені виступаючі активісти різко критикували колгоспників, які не виробили мінімум трудовднів, виступ бригадира Хомко миттю змінив настрої колгоспників: «Товариші, оскільки це жінка. То я вважаю, що вона може виправитися і вношу пропозицію, щоб вона покалася, просила пощади, і на перший раз її можна простити». Частина колгоспників підтримала його пропозицію. Колгоспниця, яка підлягала виселенню, звернулася зі сльозами до зборів: «Люди добрі, вибачте мене». В результаті за виселення голосувало лише 140 осіб із 525 осіб. Подібний результат був повним провалом для районних партійних керівників¹⁷.

Ситуація у колгоспі «Комінтерн» була цілком типова для області. Колгоспники при найменшій можливості противилися адміністративному тиску. Засуджуючи «паразитів», колгоспники, водночас, розуміли, що створюють прецедент для виселення будь-якої людини з села. Досвід масового виселення у селян уже був — пам'ять сільського населення ще зберігала події масової депортації 1930-х рр. Також голосуванням колгоспники протестували проти безкоштовної праці в колгоспах. Високі грошові та натуральні податки, низька вартість трудовдя змушувала селян шукати підробітки для забезпечення добробуту сім'ї.

Водночас, однією з особливостей реалізації Указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р., наприклад, у Чернігівській області стало активне голосування селян за виселення осіб, які активно співробітничали з фашистською окупаційною адміністрацією. Вірогідно, що селянська громада, скориставшись ситуацією, мстилася за знущання, грабунки¹⁸. Ці особи unikнули кримінального переслідування через відсутність фактів щодо причетності до розстрілів чи боротьби з партизанами. У бажанні вижити вони перейшли незриму межу політичної мімікрії і втратили підтримку громади. Разом з тим, місцевий партійно-державний апарат був зацікавлений у вилученні нелояльних до радянської влади громадян і виселенні їх за межі адміністративної одиниці.

Загалом учасники наради констатували, що Указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. стимулював вихід колгоспників на роботу. Місцеві керівники отримали черговий адміністративно-репресивний важіль впливу на селян.

Проте місцеві чиновники змушені були визнати, що частина селян чинила опір реалізації Указу (в деяких колгоспах зривала збори) і не приховувала критичного ставлення до влади. Так, у Гайсинському районі Вінницької області з чотирьох колгоспів, де були проведені зібрання, у трьох не вдалося зібрати двох третин голосів «За» виселення односельців. Колгоспники не голосували ні «За», ні «Проти», саботуючи таким чином реалізацію Указу¹⁹. У колгоспі «Червона зірка» Оратівського району Вінницької області виселенню підлягали двоє колгоспників. Під час голосування за присутності обласного прокурора Тернавського «За» проголосувало лише шість чоловік, інші колгоспники участі в голосуванні не брали. Тому кандидатам на виселення винесли лише попередження²⁰. Один із учасників зборів заявив: «Уряд хоче зробити невдоволення серед колгоспників, цькує один проти одного. Хто буде голосувати проти своїх людей? Їм відомо, хто не виробив мінімуму трудоднів, хай беруть і самі саджають їх»²¹.

Жителька с.Стрижавка Вінницької області Ф.Войтенко з приводу Указу заявила: «Тепер, як бачу, ці бандити-кровопивці хочуть задушити народ. Хочуть репресіями заставить виходить на роботу. Бо в них іншим шляхом нічого не вдається, тому вирішили видати такий Указ»²².

Деякі колгоспники — члени партії, незважаючи на партійну дисципліну та неминучість покарання, відмовлялись виконувати розпорядження керівництва. Вони попереджали односельчан про виселення. Кандидати на виселення не з'являлись на збори і зривали винесення вироків. Окремі комуністи не погоджувались виступати на зборах з обвинуваченнями.

Станом на 6 квітня 1948 р. загальні збори пройшли у 36 районах Чернігівської області з 39. На 76 колгоспних зборах було вирішено виселити 129 осіб, попереджено про можливість адміністративного виселення 157 колгоспників²³. Станом на 15 червня 1948 р. в області було проведено 770 зборів (брало участь понад 154 тис. колгоспників, виступило лише понад 7 тис. громадян), винесено 395 вироків про виселення, з них 190 (48%) — чоловіки, 1998 колгоспників підписали зобов'язання про виконання встановленої кількості трудоднів (з них 525 чоловіків). Райвиконкоми відмінили лише 20 вироків про виселення, в облвиконком надійшло 368 громадських вироків, з них відмінено 23²⁴.

У Вінницькій області станом на 26 березня 1948 р. провели 187 колгоспних зборів, на яких винесено вироків і затримано 583 осіб, попереджено 1287 осіб. Незважаючи на тиск, у зборах взяли участь 83% колгоспників, з них «За» голосувало 94,6%, «Проти» — 0,9%, утрималися — 4,5%²⁵.

Рада у справах колгоспів при Уряді СРСР у вересні 1948 р., звітуючи про результати реалізації Указу, відзначала, що «в результаті проведених заходів у колгоспах значно підвищилась трудова дисципліна, збільшився вихід на роботу колгоспників, які раніше не брали участі в суспільному виробництві». Згідно із інформацією відділу спецпоселень МВС СРСР, за період з 1948 до початку 1953 рр. було виселено 33 266 колгоспників і 13 598 членів їх сімей. У 1948 р. виселили 27 335 осіб²⁶. З УРСР на кінець серпня 1948 р. виселили понад 9 тис. колгоспників, з ними виїхали майже 3 тис. членів сімей²⁷. Українські дослідники І.Волков та В.Гаврилов стверджували про динаміку зростання кількості засуджених, як більш дієвого впливу на селян і зменшення кількості виключених, з огляду на брак робочої сили в колгоспах. На рівні України цей показник коливається від 420 тис. в 1946 р. до 358 тис. в 1948 р.²⁸

Станом на 5 березня 1956 р. за інформацією ЦК КПУ до Чернігівської області повернулося лише 279 осіб, які були вислані за невироблення колгоспних трудовднів, у Вінницьку область — з 1131 осіб висланих повернулося 685²⁹.

Однак М. Хрущов був впевнений у необхідності подібного кроку і жорсткого партійного контролю за виселенням. На пленумі ЦК КП(б)У 25 травня 1948 р. він заявив: «Боротьба за зміцнення трудової дисципліни в колгоспах, за зразкову організацію праці повинна весь час знаходитися в центрі уваги парторганізацій. Борючись з ледарями, із злісними порушниками дисципліни, з паразитуючими елементами сільські комуністи [...] розчищають шлях для ще більш успішного просування вперед по шляху до комунізму»³⁰.

Остаточне закріплення за колгоспом селян стало причиною масових втеч з села. Міністр юстиції СРСР К. Горшенін доповідав 25 грудня 1950 р. секретарю ЦК ВКП(б): «Міністерство юстиції вважає, що колгоспники, які не виробили обов'язкового мінімуму трудовднів у зв'язку із самовільним, без дозволу колгоспу відходом у відхід, повинні нести відповідальність за указом від 13 квітня 1942 р. за той період, протягом якого вони пішли з колгоспу, із відбуттям покарання за місцем роботи». Пропонувалося карати також дітей колгоспників, які досягли 16-річного віку навіть у випадках, коли їх членство не було оформлено у колгоспах. Дана пропозиція не була прийнята³¹. Однак у разі її прийняття «колгоспне кріпосне право» набуло б правового підґрунтя.

Але у червні 1952 р. президія Ради у справах колгоспів при Раді Міністрів СРСР констатувала, що у 1951 р. майже 63 тис. колгоспників не виробили обов'язкового мінімуму трудовднів. Так, у Бобровицькому районі Чернігівської області не виробили мінімуму трудовднів у 1951 р. 20%, Остерському — 21%, Добрянському — 32% працездатних колгоспників³². Стало очевидним,

що ресурс репресивно-адміністративного тиску на селян закінчився. Необхідно було знаходити економічні засоби зацікавленості для роботи у колгоспі.

Отже, в умовах відсутності матеріально-технічної бази колгоспів та радгоспів основне навантаження у виробництві сільськогосподарської продукції лягло на жінок та підлітків УРСР.

При відсутності матеріальної зацікавленості у кінцевому результаті виробництва значна частина колгоспників відверто відмовлялася працювати у колгоспах, звертаючи основну увагу на власну присадибну ділянку, займалася спекуляцією, відходництвом. Тому для підвищення темпів зросту сільськогосподарського виробництва вище партійно-державне керівництво СРСР та УРСР вдалося до жорстких репресивних заходів та адміністративного тиску на селянство.

Формально підтримуючи у присутності партійних та державних чиновників заходи щодо адміністративного виселення односельців, селяни у багатьох колгоспах різко негативно сприйняли намагання влади збільшити сільськогосподарське виробництво. Основними типами негативної реакції селян стали відмова від голосування, перекваліфікація вироку на зборах — від виселення до підписки зобов'язання про виконання «мінімуму», прилюдна та кулуарна критика дії влади та партійно-державних чиновників.

Як показала практика, адміністративне виселення дало лише короткочасне збільшення виконання колгоспних трудовнів. На початку 1950-х рр. селяни знову відмовлялися активно працювати у колгоспах. Для вищого партійно-державного керівництва СРСР стала зрозумілою необхідність кардинальних реформ у сільському господарстві, де одним із головних принципів мала бути матеріальна зацікавленість колгоспника у кінцевому результаті сільськогосподарського виробництва.

В статье исследуется отношение сельского населения к практике наказания крестьян за невыполнение минимума колхозного трудового дня в послевоенной УССР.

Ключевые слова: трудовень, минимум, репрессии, выселение.

The article explores the relationship of the rural population of USSR to the practice of punishment for non-minimum peasants collective workday in the postwar USSR.

Key word: work-day, minimum, repressions, sending.

¹ История крестьянства СССР. История советского крестьянства. В 5 т. — Т. 4. — М., 1988. — 395 с.; Вербицкая О.М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву.

— М., 1992. — 224 с.; Бажан О.Г. Особливості відбудовчого періоду в Українській РСР у другій половині 1940-х — на початку 50-х рр. XX ст. // Наукові записки НаУКМА. — 2005. — Т. 41: Історичні науки. — С. 20–28. та ін.

² Волков И.М. Деревня СССР в 1945–1953 годах в новейших исследованиях историков (конец 1980-х — 1990-е годы) // Отечественная история. — № 6. — 2000. — С. 114.

³ Історія українського селянства. — Т. 2. — К.: Наукова думка, 2006. — С. 372.

⁴ Там само. — С. 318–319.

⁵ Там само. — С. 375.

⁶ Гаврилов В.М. Оплата праці селян-колгоспників в перші повоєнні роки (на прикладі областей Північного Лівобережжя України // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — К.: Інституту історії України НАНУ, 2008. — № 13. — С. 223–224.

⁷ Там само. — С. 223–233.

⁸ Там само. — С. 227.

⁹ Історія українського селянства. — Т. 2. — К.: Наукова думка, 2006. — С. 383; Кульчицький С. Новітня історія // УІЖ. — 1991. — № 10. — С. 13.

¹⁰ Історія українського селянства. — Т. 2. — К.: Наукова думка, 2006. — С. 369.

¹¹ Правда. — 1942. — 22 августа. Див також: Данилов А.А., Пыжиков А.В. Рождение сверхдержавы. 1945–1956 годы. — М.: Олма-Пресс, 2002. — С. 139.

¹² Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області (далі — НВ ДАЧО). — Ф. Р-5306. — Оп.1 — Спр.11. — Арк. 63–67 зв.

¹³ Гаврилов В.М. Оплата праці селян-колгоспників ... — С. 230.

¹⁴ Попов В.П. Неизвестная инициатива Хрущева (О подготовке указа 1948 г. о выселении крестьян) // Отечественные архивы. — 1993. — № 2. — С. 35–36.

¹⁵ Романюк І. Репресивна політика держави стосовно селянства на початку 1950-х років // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — Вип 7. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. — С. 450.

¹⁶ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО) — Ф. П-136. — Оп. 13. — Спр. 167. — Арк. 42.

¹⁷ Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. П-470. — Оп. 6. — Спр. 805. — Арк. 1–47.

¹⁸ Там само.

¹⁹ ДАВО. — Ф. П-136. — Оп. 13. — Спр. 152. — Арк. 121.

²⁰ Там само. — Арк. 134–135.

²¹ Там само. — Арк. 144.

²² Там само. — Арк. 116.

²³ ДАЧО. — Ф. П-470. — Оп. 6. — Спр. 810. — Арк. 18–24.

²⁴ Там само. — Арк. 38–40.

²⁵ ДАВО. — Ф. П-136. — Оп. 13. — Спр. 152. — Арк. 122.

²⁶ Попов В.П. Неизвестная инициатива Хрущева (О подготовке указа 1948 г. о выселении крестьян) // Отечественные архивы. — 1993. — № 2. — С. 245.

²⁷ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Д.В.Архієрейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та ін. Відповід. ред. В.А.Смолій. — К., 2002. — С. 710.

²⁸ Волков І.М. Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х років // Український історичний журнал. — 1993. — № 7–8. Гаврилов В.М. Вказ. праця — С. 230.

²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4307. — Арк. 15; Политическое руководство Украины. 1938–1989. / Сост. В.Васильев, Р.Подкур, Х.Куромия, Ю.Шаповал, А.Вайнер. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 200.

³⁰ Історія українського селянства. — Т. 2. — К.: Наукова думка, 2006. — С. 381.

³¹ Там само. — С. 382.

³² ДАЧО. — Ф. П.-470. — Оп. 8. — Спр. 627. — Арк. 105–108.